

mâl Hâc Seyyid Cevâdî), Tahran 1372, I-II, tür.yer.; Mîrhând, *Rauzatü's-şafâ*, I-VI, tür.yer.; Hândmîr, *Habîbü's-siyer*, I-IV, tür.yer.; Spuler, *İran Moğolları*; İrec Efşâr, *Fihrist-i Makâlât-i Fârs der Zemîne-yi Tahkîkât-ı İrânî*, Tahran 1338-74/1959-95, I-V; C. E. Bosworth, *The Ghaznavids, Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran*, Edinburgh 1963, tür.yer.; Şîrîn Beyânî, *Târîh-i Âl-i Celâyir*, Tahran 1345; Hüseyin Kulu Sütüde, *Târîh-i Âl-i Muzafer*, Tahran 1346-47/1967-68, I-II; Mâhyâr Nevâbî, *Kitâbşinâst-yi İrân*, Tahran 1347-71/1968-92, I-IX; N. V. Piyguluskaya v.dğr., *Târîh-i İrân* (trc. Kerîm-i Kişâverz), Tahran 1349, I-II; Hânbâbâ, *Fihrist*, I-V, tür.yer.; Ebû'l-Fazl Nebelî, *Târîh-i Âl-i Çûpân*, Tahran 1352; Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri, Salgurlular*, Ankara 1975; D. Krawulsky, *Iran: Das Reich der Ilkhane*, Wiesbaden 1978; Barthold, *Türkistan* (haz. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 1981, tür.yer.; Abdürrefî-yi Hakikat, *Târîh-i Cünbeşi Serbedârân ve Diğer Cünbeşhât-i İrânîyân der Karn-ı Heştüm-i Hicrî*, Tahran 1363; Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, Ankara 1984, I, 54-143; a.mlf., *Oğuzlar: Türkmenler*, İstanbul 1992; Ali Asgar Fakihî, *Âl-i Bûveyh*, Tahran 1365 hş.; A. K. S. Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia*, London 1988; D. Morgan, *Medieval Persia (1040-1798)*, London-New York 1988; Abdülkerim Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, Ankara 1990; Farhad Daftary, *The Ismâ'îlis: Their History and Doctrines*, Cambridge 1990; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1991, I, III, V, tür.yer.; W. Barthold, *Tezkire-yi Coğrafiyâ-yi Târîhî-yi İrân* (trc. Hamza Serdâver), Tahran 1372; G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Frankfurt 1993, s. 203-207; J. E. Woods, *Akkoyunlular* (trc. Sibel Özbudun), İstanbul 1993; Abdülhüseyn Zerrînküb, *Târîh-i Merdüm-i İrân*, Tahran 1373, II, 481, 491-493; a.mlf., *Târîh-i İrân Ba'd ez İslâm*, Tahran 1373; İsmail Aka, *Timurlular*, Ankara 1995; R. Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhânid War (1260-1281)*, Cambridge 1996; Mehînuh Taht Hâfız Kurânî, *Kitâbşinâst-yi Târîh-i İrân*, Tahran 1375/1996; Hüseyin Mir Ca'ferî, *Târîh-i Tahavvülât-ı Siyâsî İctimâ'î, İktisâdî ve Ferhengî-yi İrân der Devre-i Timûriyân ve Türkmenân*, İsfahan 1375/1996; John Andrew Boyle, "İrân'ın Millî Bir Devlet Olarak Gelişmesi" (trc. Berin U. Yurdadoğ), *TTK Belleten*, XXXIX/156 (1975), s. 645-658; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, 353-416; Mirza Bala, "İrân", a.e., V/2, s. 1013-1028; a.mlf., "İrân", *EP* (İng.), IV, 13-33.

OSMAN GAZİ ÖZGÜDENLİ

3. Safevîler'den Günümüze Kadar. Es-kiçağ'lar boyunca büyük imparatorlukların bir parçası durumunda ya da küçük hânedanların elinde bölünmüş bir halde bulunan İran coğrafyasının 1501 yılında Şah İsmâîl tarafından kurulmuş olan Safevîler'le birlikte İslâm tarihinde ilk defa müstakil bir siyasî kimliğe kavuştuğu, bu kimliğin Kaçarlar dönemiyle pekiştiği ve günümüz İran İslâm Cumhuriyeti'nin sınırlarının da bu zaman dilimlerinde te-

şekkül ettiği söylenebilir. Bu süreçteki en temel faktör, Safevîler'in on iki imam muhabbetini esas alan aşırı (gulât) Şiîliği devlet politikası olarak benimsemesi ve bunu İran coğrafyasına empoze etmesinde yatmaktadır. Zaman içerisinde gulât-ı Şîa'nın yerini İsnâaşeriyye Şîası'nın alması ve Kaçarlar döneminde hâkimiyetini pekiştirerek müesseseleşmesiyle birlikte bu yeni kimlik İran'da iyice yerleşmiştir.

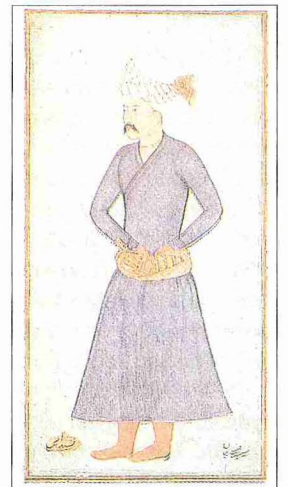
1501'de Türkmen oymaklarının desteğiyle Akkoyunlular'a karşı kazandığı zaferin ardından Tebriz'e girip tahta çıkan Şah İsmâîl kısa sürede İran'ın tamamını ele geçirdi. 1503 yılında Hemedan civarında kalan Akkoyunlu kuvvetlerini mağlûp ederek Orta ve Güney İran'ı zaptetti. 1504'te Mâzenderan, Cürcân ve Yezd'i aldı. 1505-1507 yıllarında Diyarbakır'ı topraklarına kattı. 1508'de ise Bağdat ve Güneybatı İran'ı aldı. 1509-1510'da Şirvan ve Horasan'ı ele geçirdi.

XVI. yüzyıl boyunca Safevîler doğuda Özbekler, batıda Osmanlılar'la mücadele etmek zorunda kaldılar. Safevîler'in gulât-ı Şîa'yı ideoloji olarak benimsemesi ve bu tür inançlara sahip olan Anadolu'daki geniş Türkmen kitlelerinin Safevî davasına sarılması onları Osmanlılar'la karşı karşıya getirdi. Yavuz Sultan Selim Çaldıran'da Şah İsmâîl'i ağır bir yenilgiye uğrattı (920/1514). Çaldıran mağlûbiyetiyle Diyarbakır'ı kaybeden Safevîler'in zararı aslında bundan daha büyüktü. Çünkü Şah İsmâîl'in yenilmezliğine olan inanç yıkılmıştı. Müntesipleri için İsmâîl hem sultan hem de mürşid-i kâmil idi. Çaldıran hezimetleriyle bütün bu inanışlar kökünden sarsıldı. Safevî hânedanına destek veren Türkmen aşiretleri kendi aralarında bir güç mücadelesine girdikleri gibi bürokrasiyi ellerinde bulunduran Fârisiler'le de çekişmeye başladılar. Şah İsmâîl'in 930'da (1524) ölümünün hemen ardından birbirine rakip olan bu aşiretler çatışmaya koyuldu ve 1526'da aşiretler arasında bir iç savaş meydana geldi. Babasının yerine on yaşında tahta geçen I. Tahmasb başlangıçta otorite kuramadı, devlet tamamen kızılbaş askerî kademelerinin eline geçti. Aşiretlerin kendi aralarındaki mücadele, Tahmasb'ın 940 (1533-34) yılında Şamlu aşiretinin reisi ve devletin gerçek anlamda yöneticisi durumundaki Hüseyin Han Şamlu'yu idam ettirmesiyle son buldu. Bu yıllarda Bağdat'ın Osmanlılar'ın eline geçmesi dışında Safevîler çok büyük toprak kaybına uğramadılar. 962 (1555) tarihli Amasya Antlaşması ile Azer-

baycan topraklarının Safevîler hâkimiyetinde olduğu, Irâk-ı Arab, Van gölü çevresinin Osmanlı idaresinde kaldığı tesbit edildi. Böylece yirmi yıldan fazla bir süre için Osmanlılar'la barış sağlanmış oldu.

Tahmasb'dan sonra İran tekrar iç karışıklıklarla sarsıldı. Kısa süreli olarak tahta çıkan II. İsmâîl ve Muhammed Hudâbende Şah dönemleri çalkantılar içinde geçti. Şah I. Abbas döneminin başlamasıyla (1587) Safevî Devleti yeniden toparlandı ve en parlak çağını yaşadı. İlk dönem Safevî Devleti'nin vasıfları terkedilerek bütünüyle yeni baştan yapılanmaya girdi. Şah Abbas'ın gerçekleştirdiği yeniliklerin başında, ihtidâ etmiş Gürcüler'den oluşan gulâmlar birliğinin teşkili gelmektedir. Tahmasb zamanında başlatılmış olan bu düzenleme, Türkmen unsurlarının devlet içindeki üstünlüğünü ve etkisini ortadan kaldırmayı hedefliyordu. I. Abbas, bu politikayı hızlandırarak eyalet valiliklerine ve yüksek mevkilere bu gulâmları tayin etti. Abbas'ın tahta çıkmasından on yıl sonra Safevî ordularının başına Ermeni asıllı Allahverdi Han geçirildi. Bu dönemde Kafkaslar'dan çok sayıda gulâmın getirilmesi üzerine etnik ve sosyal yapıda önemli bir değişme meydana geldi. İran daha da kozmopolit bir kültür yapısına bürünmüş oldu. Yeni askerî birliklerle Şah Abbas, hem doğuda Özbekler'e hem de batıda Osmanlılar'a karşı başarılar kazanmaya başladı. 1598 yılında Özbekler'den Herat'ı geri aldı. 1603'te Osmanlılar'a karşı girişilen seferlerle Tebriz'e girdi. Aras nehri sınır haline getirildi. Her iki taraf da 1555 Amasya Antlaşması'na geri dönmüş oldu. 1623'te Bağdat'ta nüfuz tesis edildi.

Askerî başarıların yanı sıra Şah Abbas döneminde İran'da güzel sanatlarda da

I. Abbas'ın bir tasviri (Rothschild Collection)

büyük gelişme meydana geldi. 1598'de başşehir Kazvin'den İsfahan'a taşınarak burası imar edildi. Aynı dönemde görülen ekonomik canlanma Avrupa ülkeleriyle diplomatik bağların kurulmasını da beraberinde getirdi. Şah Abbas'ın yerine geçen torunu Şah Safî'nin döneminde iki büyük şehir Kandehar ve Bağdat kaybedildi (1047/1637-38). 1639 yılında imzalanan Kasrîşîrin (Zühab) Antlaşması ile Bağdat Osmanlılar'ın elinde kaldı. Şah Safî'nin yerine geçen oğlu II. Abbas askerî ve idarî kabiliyetleriyle büyük babası I. Abbas'a benzemektedir.

I. Abbas döneminde uygulanmaya başlanan toprak sisteminin kökünden değiştirilmesi işlemi yeni karışıklıklara yol açarak Safevîler'i derinden sarstı. Öte yandan İsnâaşerî Şîî fıkhı ve politik teorisindeki değişme ve gelişmeler, din adamlarının İran'da giderek büyük siyasî güç haline gelmelerini sağladı. Her ikisi de harem entrikalarıyla tahta çıkmış olan son Safevî şahları Süleyman ve Hüseyin Mirza zamanında gerileme iyice hız kazandı.

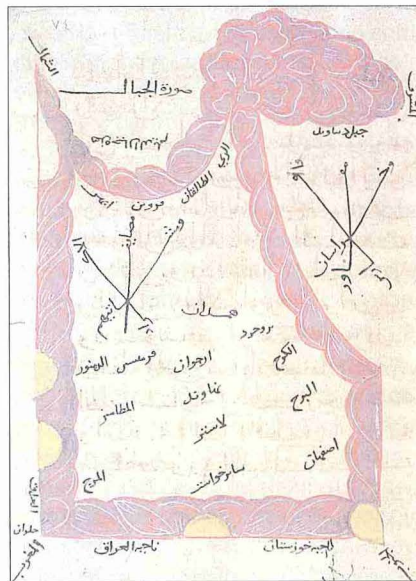
Bütün bu faktörlerle gerileme sürecine giren Safevîler sonunda doğudan gelen baskılara karşı dayanamadılar. Daha önce Safevîler'e bağlı olan Gılcay Afganlıları lideri Mîr Veys isyan ederek Kandehar'ı ele geçirdi. Bunu Abdâlî Afganlılar'ın isyanı takip etti. Mîr Veys'in yerine geçen Mîr Mahmud 1719 yılında bir muhalefetle karşılaşmadan Kirman'a girdi. İki yıl sonra daha büyük kuvvetlerle gelen Mahmud İsfahan'a yürüdü; altı ay kadar muhasaranın ardından şehri Sultan Hüseyin Mirza'dan teslim alarak tahta oturdu. Diğer taraftan Afganlılar, İsfahan'ı zaptetmelerine rağmen yalnızca Orta ve Güney İran'da otoritelerini hissettirebildiler. Mîr Mahmud 1725 yılında yeğeni Eşref Han tarafından tahttan indirildi. İran'daki karışıklığı fırsat bilen Ruslar 1723'te Derbend ve Bakü'yü ele geçirmişlerdi. Kısa bir süre sonra da Osmanlılar Azerbaycan'a girdiler. 1727'de Osmanlılar'la anlaşmaya mecbur kalan Eşref Han İran Kürdistanı'nı, Azerbaycan, Karabağ ve Gürcistan'ı onlara bıraktı.

Safevî hânedanını yeniden ihya etmek üzere II. Tahmasb'ın yanında yer alıp kendini "Tahmasb Kulu" olarak ilân eden Afşar aşiretinden Nâdir Han, Afganlılar'ı mağlûp ettikten sonra 1730 yılında İsfahan'ı ele geçirdi ve II. Tahmasb'ı tahta oturttu. Bu tarihten itibaren beş yıl boyunca giriştiği savaşlarla Nâdir Osmanlılar'a kapıtılan bütün toprakları geri aldı.

1733'te muhasara ettiği Bağdat'ı zaptedemediyse de Gence, Tiflis ve Erivan'ı yeniden topraklarına kattı. Aynı şekilde Ruslar'la da başarılı bir şekilde mücadele ederek 1735 tarihli Gence Antlaşması ile Derbend ve Bakü'yü geri aldı.

Bu arada Nâdir, 1732 yılında II. Tahmasb'ı azlederek yerine onun oğlu III. Abbas'ı tahta çıkardı. 1736'da Abbas'ı da tahttan indiren Nâdir kendisini Afşar hânedanının ilk şahı olarak ilân etti. Fiilen 1722'de çökmüş olan Safevî Devleti böylece son bulmuş oldu. Nâdir Hindistan seferindeyken İsfahan'daki Safevî hânedanı üyelerinin öldürülmesiyle de Safevî dönemi kapandı. Nâdir Şah, komşularına karşı elde ettiği başarılarından sonra İran'ı idarî bakımdan yeni baştan düzenleyip sağlam temellere oturtmak yerine taklit ettiği Timur'un yaptığı gibi Hindistan'ı istilâya girişti. 1738'de Gazne'yi alıp Delhi'ye ulaştı. Böylece İndus nehrinin batısındaki bütün toprakları ele geçirdi. Hindistan'dan bu defa Türkistan, Semerkant ve Hârizm'e yönelen Nâdir Şah başşehirini de İsfahan'dan Meşhed'e taşıdı. Nâdir Şah'ın, uygulamalarından rahatsız olanlar tarafından suikaste uğrayarak öldürülmesinden sonra İran'a hâkim olan Lur asıllı Kerim Han Zend dönemi nisbeten sakin geçti. Kerim Han'ın 1779'da ölümünün ardından taht kavgaları başladı.

Ibn Havkal'in *el-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı eserinde İran'ı gösteren bir harita (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2934, vr. 74^a)

Türkmen aşiretlerinden olan Kaçarlar'ın reisi Ağa Muhammed Han bu durumdan yararlanarak Zendler'in hâkimiyetine son verdi. Tahran'ı başşehir yapan Muhammed Şah, düzeni sağlayarak İran'da ilk defa güçlü bir idarî mekanizma oluşturdu. 1797'de bir suikast sonucu öldürülmesinin ardından yerine geçen yeğeni Feth Ali Şah ile birlikte İran da yeni bir döneme girmektedir. XIX. yüzyılda Avrupalı güçler arasındaki çekişmeye sahne olan İran bu rekabetten etkilenmeye başladı. Basra körfezine inmeyi hedeflemiş olan Rusya, Kafkaslar'da giderek etkili bir siyaset izledi. Modern silâhlar ve ordudan yoksun olan İran daha fazla direnemedi ve 1800'de Gürcistan'ı Rusya'ya kaptırdı. Dünyadaki siyasî gelişmelerden ve özellikle Hindistan konusunda İngiltere ile Fransa arasındaki çekişmelerden habersiz olan Feth Ali Şah, Napolyon'la 1807 yılında Finkenstein Antlaşması'nı imzaladı. Bu antlaşmaya göre Fransa, Gürcistan'ı geri alması hususunda İran'a yardım edecek, İran da buna karşılık olarak İngiltere'ye savaş açacaktı. Bu antlaşmadan kısa bir müddet sonra Fransızlar'la Ruslar Tilsit Antlaşması ile aralarındaki düşmanlığa son verdiler. Bunun üzerine Rusya 1813 tarihli Gülistan Antlaşması ile Gence, Karabağ ve Kafkaslar'ın tamamını eline geçirdiği gibi Hazar denizinde donanması olan tek devlet haline geldi. 1826'da meydana gelen bir sınır meselesinden ötürü Rusya ile yeniden savaşa giren İran, 1828 tarihli Türkmençay Antlaşması ile Erivan ve Nahçıvan'ı Rusya'ya verdi. Böylece Aras nehri iki ülke arasında sınır haline geldi. Bu durum Rusya ile İngiltere arasında yeni bir rekabete sebep oldu. 1834 yılında Feth Ali Şah'ın yerine geçen torunu Muhammed Şah doğuda Afganlılar'a kapıtırılmış olan toprakları geri almaya niyetlendi. Fakat İngiltere'nin buna karşı gelerek Afganlılar'ı desteklemesi üzerine Muhammed Şah Herat'ı muhasara etmekten vazgeçti.

Hindistan'ı muhafaza etme yolunda çaba sarfeden İngiltere, Afganistan'ı tampon bölge olarak görmekteydi ve buraya asker yerleştirmişti. İran Herat'ı tekrar tekrar ele geçirmeye çalıştıysa da sonunda 1856 Paris Antlaşması ile Afganistan'ın bağımsızlığını tanımak zorunda kaldı. Böylece Herat tamamıyla elden çıkmış oldu.

Muhammed Şah zamanında İran'da meydana gelen en önemli olaylardan biri

Bâbilik ve Bahâilik hareketlerinin ortaya çıkmasıdır. Esas itibariyle dinî ve siyasi huzursuzluğun bir tezahürü olarak patlak veren bir isyanın ardından Mirza Ali Muhammed, 1844 yılında kendisini kayıp on ikinci imam Mehdî'nin "bâb"ı (temsilci) olarak ilân etti. Çıkan isyanı sert bir şekilde bastıran hükümet 1850'de Mirza Ali'yi Tebriz'de idam etti. Bâbîler'in, tahta çıkmasından iki yıl sonra 1852 yılında Nâsirüddin Şah'a suikast düzenlemesiyle üzerlerindeki baskı daha da yoğunlaştı. Daha sonra bu hareket Bahâiler ve Ezeîler olarak ikiye ayrıldı. Bahâiler'in lideri İran'dan sürgün edildi.

Nâsirüddin Şah, İran'ın bağımsız bir devlet olarak kalabilmesinin yapılacak köklü değişikliklere bağlı olduğunu idrak ettiyse de Ruslar İran'ı sıkıştırmayı sürdürdüler. 1865'te Taşkent'i ele geçirerek 1876'da Hokand Hanlığı'na son veren Ruslar 1868'de Buhara'yı aldılar. 1873'te Hîve Hanlığı'nı vasal haline getirip 1883'te de Merv'i ele geçirdiler. Böylece Etrak nehri boyu Rus-İran sınırı haline geldi.

Feth Ali Şah döneminde başlamış olan imtiyazlar Nâsirüddin Şah devrinde iyice hız kazandı. Ülkede ekonomik refahı yükselteceği düşüncesiyle Nâsirüddin Şah, Avrupalı güçlere tanıdığı imtiyazları giderek devlet politikası olarak benimsemeye başladı. Bir İngiliz vatandaşı olan Baron Julius de Reuter, 1872 yılında belirli bir hissenin şaha verilmesi karşılığında yirmi dört yıllığına büyük bir imtiyaz elde etti. "Reuter imtiyazı" olarak anılan bu imtiyaz, altın ve kıymetli taşlar hariç İran'daki bütün yer altı madenlerinin işletilmesi hakkına ilâveten fabrikaların inşası, demiryollarının döşenmesi, kanal ve sulama işleri, orman ürünleri işletmesi, bir bankayla bazı kamu hizmetleri idarelerinin kurulması ve gümrüklerin kontrolünü kapsıyordu. Nâsirüddin Şah, Ruslar'ın baskısı ve halkın karşı gelmesiyle bu imtiyazları iptal etmek zorunda kaldı. Buna karşılık İngiltere, İran'da Imperial Bank of Persia'yı kurma imtiyazını elde etti; bu arada Ruslar da ayrı bir banka kurdular. Öte yandan 1890'da bir İngiliz firmasına verilen tömbekî imtiyazı bütün aleyhine verilen bir fetva ile çıkmaza girdi. Şiraz, İsfahan ve Tebriz'de din âlimlerinin başını çektiği büyük protestolar meydana gelince 1891 yılında imtiyaz iptal edildi. 1896'da Nâsirüddin Şah öldürüldü.

XIX. yüzyılda Avrupa güçlerinin İran'a ekonomik olarak nüfuz etmesi ve Batı kökenli fikirlerin girmesi toplumun gele-

neksel yapısını derinden etkiledi. Faaliyetlerini gizli yürüten birtakım derneklerde yeni meselelerin tartışılması, içtimâî ve hukukî reformların yanı sıra anayasanın ve meclisin teşkilini savunan hareketleri doğurdu. 7 Ekim 1906'da meclis toplandı, 30 Aralık'ta da anayasa Muzafferüddin Şah tarafından imzalandı. 1907'de tahta çıkan Muhammed Ali Şah, anayasayı ihlâl etmek ve meclisin faaliyetlerini aksatmak için elinden geleni yaptı. Önceleri anayasayı hararetle desteklemiş olan ulemâ, Batı kökenli reform taleplerinin giderek yoğunlaşması üzerine geri çekilmeye başladı. İçteki bu karışıklığın yanında dış güçler de İran aleyhindeki faaliyetlerini sürdürüyorlardı. Almanya'daki gelişmelerden endişelenen İngilizler ve Ruslar 31 Ağustos 1907 tarihinde İran'ı kendi aralarında paylaştılar. Bu anlaşmaya göre arada tampon bir bölge bulunmak üzere ülkenin kuzeyi Ruslar'ın, güneyi ise İngilizler'in etki alanında kalacaktı.

Haziran 1908'de şah sıkı yönetim ilân ederek meclisi kapattı. Anayasa taraftarları, Tebriz'i işgal etmiş olan Ruslar'a rağmen şahın bu hareketine karşı direndiler ve Temmuz 1909'da Muhammed Ali Şah'ı tahttan indirdiler; yerine yedi yaşındaki oğlu Ahmed geçti. İki yıl sonra Muhammed Ali'nin yeniden tahtı ele geçirme teşebbüsü Ruslar'ın doğrudan müdahalesine yol açtı. Nihayet 24 Aralık 1911 tarihinde meclis tekrar kapatıldı.

İran, I. Dünya Savaşı esnasında tarafsız kalmasına rağmen Türk, Rus ve İngilizler'in çekişme alanı oldu. 1917'de Bolşevik İhtilâli sebebiyle Ruslar'ın bölgeden çekilmesi üzerine 1919 tarihli antlaşmaya göre İran tamamen İngilizler'in kontrolü altına girdi. Ancak Sovyetler Birliği ile yapılan 1921 tarihli antlaşmayla İngilizler'in baskısından kurtulabildi. Aynı yıl darbe ile yönetimi ele geçiren Rızâ Han cumhuriyeti ilân etmeyi düşündü. Fakat ulemânın muhalefeti sebebiyle bu fikrinden vazgeçti. 1923 yılında Ahmed Şah'ı tahttan indiren Rızâ Şah Pehlevî Aralık 1925'te kendini şah ilân etti. Böylece İran'da Kaçarlar dönemi kapanmış, Pehlevî dönemi başlamış oldu.

Kaçarlar devrinde geleneksel yapısından sıyrılmaya yüz tutan İran, Rızâ Şah Pehlevî'nin Batılılaşma ve modernizasyon uygulamalarıyla daha büyük değişimler yaşadı. Herhangi bir doktrini ya da ideolojisi olmadan son derece köklü reform programına yönelen Rızâ Şah işe önce askeriyele başladı. Bütçenin üçte biri-

ni orduya ayırdı. Kamu hizmetlerini Batı tarzında düzenledi. 1926'da ceza hukukunu, 1928'de medenî hukuku yürürlüğe koydu. Kız ve erkek çocuklar için eğitim mecburi tutuldu. Hukuk ve eğitim alanlarında yapılan düzenlemeler İslâm hukukunun göz ardı edilmesine, ulemânın mevkiinin ciddi şekilde sarsılmasına yol açtı. Ekonomide de birtakım hamlelere girişen Rızâ Şah, İngiltere ve Rusya karşısında İran ekonomisini güçlendirmek için pek çok sektörde devlet tekelleri kurdu. Siyasî partileri, sendikaları ve basını tamamiyle kendi kontrolü altına aldı ve meclisi yalnızca bir imza makamı haline getirdi.

Rızâ Şah döneminde meydana gelen önemli gelişmelerden biri de Almanlar'ın siyasî ve iktisadî olarak İran'a sızmasıdır. Bunun üzerine İngiltere ve Rusya, 1941 yılında Rızâ Şah'a bir ultimatom vererek casus telakki ettikleri pek çok Alman'ın sınır dışı edilmesini istediler. Şahın reddetmesi üzerine 25 Ağustos 1941'de İngiliz ve Rus askerî birlikleri İran'ı işgal ederek şahı tahttan indirdiler. Johannesburg'a sürgüne gönderilen Rızâ Şah Pehlevî burada 1944'te ölünce İngiliz ve Amerikalılar'ın muvafakatiyle oğlu Muhammed Rızâ İran tahtına geçti.

Muhammed Rızâ Şah iktidara gelmez bir taraftan Âyetullah Kâşânî'nin başını çektiği Fidâiyyân-ı İslâm, diğer taraftan 1942 yılında kurulmuş olan solcu Tudeh Partisi'nin baskısıyla karşılaştı. Tudeh Partisi, 1945'te Ruslar'ın da desteğiyle Azerbaycan ve Kürdistan'daki merkezî otoriteyi yıktı. Ruslar'ın 1946 Mayıs'ında bölgeden çekilmesiyle destekten mahrum kalan Otonom Azerbaycan Cumhuriyeti ile Kürdistan Cumhuriyetçi Halk Partisi İran ordusuna karşı direnemeyerek çöktüler.

1941 yılında Almanlar'ın İran'dan çıkarılmasıyla boşalan üçüncü güç faktörünü Amerika Birleşik Devletleri doldurdu. Bu tarihten sonra Amerikalılar'ın İran'daki nüfuzu ve askerî varlığı giderek güçlendi. Nihayet 1947'de Truman doktrinine İran'ın da dahil edilmesiyle İran'ın siyasî konumu belirginleşmiş oldu. Öte yandan Tudeh Partisi'nin şiddete başvurması üzerine ülke anarşiyeye karşı karşıya kaldı. Bir Tudeh üyesi Şubat 1949'da şaha suikast düzenleyince parti kapatılarak ülkede sıkı yönetim ilân edildi. Aynı yıl Muhammed Musaddık'ın başını çektiği Cephe-i Millî kuruldu. Cephe-i Millî, Hizb-i Zahmetkeşân, Hizb-i Millet-i İrân, Câmia-yi Mücâhidîn-i İslâm, Fidâiyyân-ı İ-

lâm ve çeşitli sol entelektüellerin bir araya gelerek Şah Muhammed Rızâ'nın diktatörlüğüne karşı oluşturduğu bir hareketti.

Şah, 1950'de hânedanın topraklarını topraksız köylülere dağıtmak üzere kurduğu bir vakfa transfer etti. Ancak başbakanlığa getirdiği Ali Rezmârâ'nın 1951 yılı Mart ayında bir Fidâiyyân-ı İslâm üyesi tarafından öldürülmesi yüzünden şahın bu teşebbüsü sonuçsuz kaldı. 29 Nisan 1951'de başbakan olan Musaddık petrolü millileştirdi. Bu arada Cephe-i Millî ittifakı çözülmeye başladı. Musaddık'ın uygulamalarından rahatsız olan muhafazakâr kanat desteğini çekti. İran diğer taraftan, Batılı şirketlerin uyguladığı ambargo sebebiyle yaklaşık üç yıl boyunca petrol gelirlerinden mahrum kaldı. Ülke ekonomik krizle yüzyüze geldi. Musaddık giderek bir diktatör gibi hareket etmeye başladı. Önce senatoyu, Temmuz 1952'de anayasa mahkemesini, Ağustos 1953'te de meclisi kapattı. Sıkı yönetim ilân ederek basını susturdu. Neticede Cephe-i Millî tamamıyla dağıldı. Menfaatleri tehlikeye giren İngiltere, Amerika'yı İran'da darbe yapması için ikna etti. Central Intelligence Agency'nin (CIA) planına uygun olarak 13 Ağustos'ta Musaddık azledilerek yerine General Zâhidî getirildi. Musaddık'ın direnmesi üzerine şah geçici bir süre ülkeyi terketmek zorunda kaldı, fakat Zâhidî'nin Tahran'da kontrolü ele geçirmesi üzerine geri döndü.

Petrol krizi Musaddık'ın devrilmesinden sonra Ağustos 1954'te çözüldü. Buna göre İngiliz, Amerikan, Hollanda ve Fransız firmalarından oluşan bir konsorsiyum İran Millî Petrol Şirketi adına petrol çıkaracaktı. İran 3 Kasım 1955 tarihinde Türkiye, Irak, Pakistan ve İngiltere'nin oluşturduğu Bağdat Pakti'na girdi. 1959'da Irak'ın ayrılmasıyla pakt Merkezî Antlaşma Teşkilâtı (CENTO) adını aldı. 1957 yılında Amerika'nın yardımlarıyla istihbarat örgütü Sâzmân-ı İttilâât ve Emniyyet-i Kişver (SAVAK) kuruldu. Ülkede gelir dağılımını dengelemek üzere 1958'de Bünyâd-ı Pehlevî adıyla bir vakıf tesis edildi. 1961'de şah değeri 47.500.000 sterlini bulan kendi mülkiyetindeki çiftlikleri, köyleri, otelleri ve tanker filosundaki hisselerini bu vakfa devretti.

Şahın hayata geçirdiği en önemli uygulama 15 Ocak 1962 tarihli toprak reformudur. Buna göre toprak sahipleri birden fazla köyü ellerinde bulunduramayacak, fazla topraklar devlet tarafından

satın alınıp topraksız köylülere dağıtılabilecekti. Aslında toprak reformu, Ocak 1963 tarihli referandumla kabul edilmiş olan ve içinde kadın haklarının iyileştirilmesi, okuma yazma seferberliği gibi radikal reformlar da bulunan şahın altı maddelik programının bir parçasıdır. "Ak Devrim" olarak bilinen bu programla şahın gerçek hedefi, kendisiyle halk arasındaki iletişimi engellediğine inandığı aşiret, ulemâ ve toprak zenginleri gibi güç odaklarını ortadan kaldırmaktı. Şahın bu niyetini anlatan ulemâ ve Cephe-i Millî Ak Devrim'e karşı çıktı. Eylül 1963'te seçimlere gidildi. Cephe-i Millî'nin boykot ettiği seçimlerde yeni kurulmuş olan ve şahın programını destekleyen Millî Birlik Partisi mecliste çoğunluğu elde etti.

Bu arada şahla ulemâ arasındaki çekişme 1963 yılında doruğa ulaştı. Toprak reformu konusunda referanduma gidilmesinin teklif edilmesi ve Kum şehrinde ulemânın faaliyetlerinin polis tarafından engellenmesi üzerine Âyetullah Humeynî liderliğinde mitingler yapıldı. Tutuklanarak ölüm cezasına çarptırılan Âyetullah Humeynî, Âyetullah Şeriatmedârî'nin girişimiyle ölümden kurtularak önce Türkiye'ye, sonra da Irak'a sürgüne gönderildi.

Öte yandan Ak Devrim'le sosyal ve ekonomik kalkınmanın gerçekleşeceğini düşünen şah tam aksi bir sonuçla karşılaştı. Sermaye ve teknik donanımdan yoksun çiftçi, toprak reformu ile elde ettiği toprağını tefecilere ve eski toprak sahiplerine kaptırdı. Bunun sonucunda şehirlere göç eden milyonlarca insan buralarda işsizler ordusu meydana getirdi. Petrol gelirlerinin halka yansımaması, aşırı silâhlanma, yüksek enflasyon ve en ufak muhalefetin İran Gizli Servisi tarafından sert bir tavırla bastırılması, hayat standartları iyice düşmüş olan halkın şaha karşı olan nefretini giderek arttırdı.

Bu ekonomik tablonun yanı sıra dinî düşüncedeki birtakım gelişmeler de halkın faal olmasında etkiliydi. Gaip imamın dönüşünü beklemektense ulemânın aktif biçimde siyasete katılmasını savunan Mehdi Bâzergân'ın yanı sıra Şa'a'yı bir protesto hareketi olarak telakki eden Ali Şeriatî'nin görüşleri de kitleler üzerinde etkili oluyordu. Öte yandan sürgünde bulunduğu Irak'taki faaliyetleriyle Âyetullah Humeynî de İran'daki gelişmeler üzerinde son derece etkiliydi. Humeynî, Nefes'te 1969 yılında yayımlanan *Hükümet-i İslâmî yâ Velâyet-i Fakih* adlı kitabıyla Şii

İslâm tarihinde yepyeni bir tez savunuyordu. Buna göre monarşi gayri İslâmî bir kurumdu. Monarşinin yerine yönetimi fukahanın elinde olan İslâmî bir hükümet kurulmalıydı.

Milyonlarca insanın katıldığı mitingler, Kum'daki medrese öğrencilerinin İran Gizli Servisi aleyhine yaptığı gösterilerle başladı. Daha önce şah tarafından bastırılmış olan Halkın Fedâileri ve özellikle üniversite öğrencileri arasında geniş taban bulan Halkın Mücahidleri Örgütü yeniden canlandı. İranlılar kitleler halinde en yüksek dinî otorite kabul ettikleri Âyetullah Humeynî'nin şemsiyesi altında şaha karşı seferber oldular. Şahın çok güvendiği ordu bu isyanı bastıramadı.

Ülkede kontrolü yeniden sağlamak isteyen Şah Muhammed Rızâ birtakım çabalar içerisine girdi. 1975'te Hizb-i Res-tâhiz'i kurarak tek partili sisteme yöneldi ve partinin genel sekreteri Emîr Abbas Hüveydâ'yı başbakan olarak tayin etti. 1977'de Cemşid Âmûzegâr'ı, 1978'de Ca'fer Şerif İmâmî'yi başbakanlığa getirdi. 1978 Kasım ayında Genelkurmay Başkanı Gulâm Rızâ Ezhârî'nin başında bulunduğu bir askerî hükümet kurdu, fakat yine sonuç alamadı. Son bir çare olarak Ocak 1979'da Cephe-i Millî'nin eski başkan yardımcısı Şahbur Bahtiyar'ı başbakanlığa getirdi. Bahtiyar hükümeti İran Gizli Servisi'ni dağıtmaya, Güney Afrika ve İsrail'e yapılan petrol ihracını durdurmaya ve Filistin davasını üstlenmeye çalıştıysa da muhalefeti engelleyemedi. 15 Ocak 1979 tarihinde Şah Muhammed Rızâ'nın ülkeyi terketmesiyle İran'da yepyeni bir dönem başlamış oldu.

Şahın ülkeden ayrılmasından sonra Âyetullah Humeynî Fransa'dan İran'a geri döndü. Paris'te iken İslâm Devrimi Konseyi'ni kuran Humeynî'ye önceleri direnen Bahtiyar, şiddet olaylarının patlak vermesi ve ordunun desteğini kaybetmesi üzerine 11 Şubat 1979'da istifa etti. Daha önce 6 Şubat'ta Humeynî tarafından geçici başbakan olarak tayin edilen Mehdi Bâzergân bir ay sonra hükümeti kurdu. Mart sonunda referandum yapıldı ve 1 Nisan tarihinde İslâm Cumhuriyeti ilân edildi. Ortaya konulmuş olan anayasa taslağı 270 üyeli Meclis-i Şûrâ, başbakan ve cumhurbaşkanı öngörmekteydi. Bu anayasanın gözden geçirilmesi talepleri üzerine Humeynî bu işi bir uzmanlar heyetine (Meclis-i Hübregân) havale etti. Heyetin, Âyetullah Humeynî'nin ortaya attığı, devlet yönetimini ulemânın uhdesine veren

“velâyet-i fakih” teorisini anayasaya yerleştirmesiyle büyük bir değişikliğe gidilmiş oldu.

Bir müddet sonra Ebû'l-Hasan Benî Sadr cumhurbaşkanı seçildi ve İslâm Devrimi Konseyi ile birlikte 1980 baharında yapılacak meclis seçimlerine kadar ülkeyi idare etti. İki türlü olan seçimler 14 Mart ve 9 Mayıs 1980 tarihlerinde yapıldı. Âyetullah Humeynî ile özdeşleşen Âyetullah Bihîştî'nin başkanlığındaki Hizb-i Cumhûrî-i İslâmî 130 sandalye ile mecliste çoğunluğu elde etti. Bir süre sonra İslâm Devrimi Konseyi'nin ilga edilmesiyle birlikte hükümetin teşkili konusunda Benî Sadr ile Âyetullah Bihîştî arasında gide-rek yoğunlaşan bir sürtüşme baş gösterdi. Aralarındaki çekişmenin büyümesi üzerine Âyetullah Humeynî, velî fakih olarak anayasadan aldığı yetkiyle 10 Haziran 1981 tarihinde Benî Sadr'ı önce silâhlı kuvvetler kumandanlığından, ardından cumhurbaşkanlığından azletti. Benî Sadr Fransa'ya kaçtı. 28 Haziran 1981'de Hizb-i Cumhûrî-i İslâmî'nin merkezinde patlayan bombayla Âyetullah Bihîştî'nin yanı sıra pek çok bakan ve parlamenter hayatını kaybetti.

24 Temmuz'da yapılan seçimde Muhammed Ali Recâi cumhurbaşkanı oldu. 29 Ağustos'taki bir başka bombalı suikaste Muhammed Ali Recâi ve Başbakan Muhammed Cevâd Bahânûr hayatlarını kaybettiler. 2 Ekim'de yapılan seçimde Hücetülislâm Seyyid Ali Hamaney'in cumhurbaşkanı olmasıyla bu makam da ulemânın eline geçmiş oldu. Suikastlerin ardında bulunduğu anlaşılan Halkın Mücahidleri Örgütü, devrim sonrası ortaya çıkan yeni rejimin karşılaştığı iç tehditlerden yalnızca biriydi. Rejim ulemânın kendi içindeki ihtilâflar sebebiyle de büyük bir sıkıntıya girdi. Ulemâdan Âyetullah Mahmud Tâlekânî ve özellikle kıdemli bir âyetullah olan Şeriatmedârî, devrim sonrası yönetim biçimi konusunda Âyetullah Humeynî'den farklı düşüncelere sahiptiler. Rejim ayrıca komünist Tudeh Partisi'yle de mücadele halinde idi. Devrim sonrası yeniden faaliyete geçen Tudeh Partisi, tutuklanan yöneticilerinin Sovyetler lehine casusluk yaptıklarını itiraf etmeleri üzerine Nisan 1983'te, Hizb-i Cumhûrî-i İslâmî de iç çekişmeler sebebiyle Âyetullah Humeynî tarafından Haziran 1987'de kapatıldı. Ağustos 2000 tarihi itibarıyla İran'da siyasî partiler bulunmamaktadır. Günlük politika, siyasî partiler gibi çalışan çeşitli eğilimler vasıtasıyla yürütülmekte ve fertler müstakil ola-

rak 270 sandalyeli parlamentoya üye olmak için seçime girmektedirler.

İran, ihtilâlin başından beri içeride bu gelişmelere sahne olurken büyük bir dış tehlikeye karşı da mücadele etmek zorunda kaldı. Aralarındaki bir sınır meselesi bahanesiyle Irak, 1975 Şattûlarap Antlaşması'nı ihlâl ederek 22 Eylül 1980'de İran topraklarına girdi. Irak'ın esas maksadı, nüfusunun yarısından fazlasının Şii olması sebebiyle kendisine bir tehdit olarak gördüğü yeni İran rejimini yıkmaktı. Savaşın ilk yıllarında gerileyen İran ordusu 1982 baharından sonra Hürremşehr dahil kaybettiği toprakları geri almaya başladı. Irak, Batı'dan sağladığı destekle ve özellikle Fransa'dan temin ettiği saldırı uçakları sayesinde füze ve hava saldırılarıyla İran'ın petrol endüstrisini büyük zarara uğrattı. Endüstrisi tehlikeye giren İran, Irak'ı destekledikleri için Küveyt ve Suudi Arabistan petrol tankerlerini hedef ilân ederek savaşı Basra körfezine taşıdı. Birleşmiş Milletler, Bağlantısızlar, Körfez ülkeleri ve İslâm ülkelerinin ara bulucu çabalarına rağmen devam eden savaşta yüz binlerce insan hayatını kaybetti. Birleşmiş Milletler'in verilerine göre bu savaşta yalnızca İran'ın uğradığı zarar 97 milyar dolardır. Savaş, 18 Temmuz 1988'de İran'ın Birleşmiş Milletler tarafından yapılan ateşkes teklifini kabul etmesiyle son buldu.

İran İslâm Cumhuriyeti'nin Batı ile ilişkileri daima gergin oldu. Özellikle Ameri-

ka'nın şahı ülkesine kabul etmesine tepki gösteren öğrencilerin 4 Kasım 1979 tarihinde Tahran'daki Amerikan elçiliğini basarak burada bulunanları 444 gün rehin tutmaları üzerine İran-Amerika ilişkileri oldukça gerginleşti. Âyetullah Humeynî'nin, 14 Şubat 1989'da *The Satanic Verses* (*Şeytan Âyetleri*) adlı kitabı sebebiyle İngiliz vatandaşı olan Hint kökenli Selman Rüşdi'nin öldürülmesine fetva vermesi İran'ın Batı ile ilişkilerini çıkmaza sokan ikinci önemli hadise oldu. Bu olaylar sonucunda Batı'nın ambargosu ile karşılaşan İran büyük ekonomik sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştır. Son zamanlarda İran, Batı ile ilişkilerin düzeltilmesi konusunda yoğun siyasî tartışmalara sahne olmaktadır.

Ülkede tartışılan bir diğer konu da rejim meselesidir. Âyetullah Humeynî'nin velâyet-i fakih teorisini esas alan 1979 tarihli İran anayasasında velî fakih son derece geniş yetkilerle donatılmıştır. Ayrıca ulemâ ordunun yanı sıra Meclis-i Hübrîgân, Şûrâ-yı Nigehbân, Dîvân-ı Âlî-i Kişver ve Şûrâ-yı Âlî-i Kazâi gibi anayasal kurumlarla yasama, yürütme ve yargıyı da kontrolünde bulundurabilmektedir. Bu yönetim biçimi ulemânın kendi içerisinde de tartışma konusudur. Kısmen bu tartışmalar üzerine Âyetullah Humeynî'nin 1989 yılında vefatından hemen önce anayasada birtakım düzenlemelere gidilmiştir. Fakat anayasa bu yeni haliyle daha da büyük problemlerle karşılaşmıştır. Tartışılan meselelerin başında velî fakihin vasıfları, yetkileri, otoritesinin kaynağı ve merci-i taklidlerle ilişkisi gelmektedir. Bugün İran, yönetim biçimi konusundaki açmazların yanı sıra ağır ekonomik şartlar ve Batı ile sağlıklı bir ilişkinin kurulamaması problemleriyle karşı karşıyadır.

BİBLİYOGRAFYA :

E. G. Browne, *A Literary History of Persia, Modern Times: 1500-1924*, Cambridge 1953; Ali Djafar-Pour, *Nâdir Şah Devrinde Osmanlı-İran Münasebetleri* (doktora tezi, 1977), İÜ Ed. Fak.; *Iran under the Pahlavis* (ed. G. Lenczowski), Stanford 1978; E. Abrahamian, *Iran: Between Two Revolutions*, New Jersey 1982; M. Cevâd Meşkûr, *Târîh-i İrân Zemîn*, Tahran 1366 hş.; A. K. S. Lambton, *Qajar Persia*, Great Britain 1988; Abbas Amanat, *Resurrection and Renewal, the Making of the Babi Movement in Iran: 1844-1850*, London 1989; I. M. Lapidus, *A History of Muslim Societies*, Cambridge 1989, s. 571-591; Hüseyin Firdevst, *Zuhûr u Sukût-ı Saltanat-ı Pehlevî*, Tahran 1371, I-II; Ziyâeddin Alamûtî, *Fuşûl ez Târîh-i Mûbârezât-ı Siyâsî ve İctimâ'î-yi İrân*, Tahran 1380; İsmail Safa Üstün, *İrân İslâm Cumhuriyeti Yönetim Biçimi*, İstanbul 1999.

İSMAIL SAFA ÜSTÜN

Tahran'dan bir görünüş

